

ВАРІАБЕЛЬНІСТЬ ЛЕВАЛУАЗЬКИХ ІНДУСТРІЙ СЕРЕДНЬОГО ПАЛЕОЛІТУ ЗАХОДУ УКРАЇНИ

Одним із головних методів розв'язання проблем культурно-історичної і періодизаційно-хронологічної позиції досліджених пам'яток є застосування всебічного технологічного й типологічного аналізу з метою виявлення специфічних ознак кожної індустрії. На багатьох рівнях різнопланової порівняльної характеристики можна виділяти провідні і похідні риси, загальноісторичні і локальні тенденції розвитку середньопалеолітичної каменеобробної традиції.

Важливими аспектами аналізу кам'яних колекцій є врахування різноманітних соціальних та природних впливів – господарської спеціалізації, тривалості проживання, екологічних чинників та ін. Не можна забувати також про стан і характер збереження культурних решток, про тафonomічні особливості кам'яних та фауністичних артефактів. Різні типи пам'яток могли відображати різні варіації мисливсько-господарської чи соціальної діяльності населення. Відомо, що культурні залишки на довготривалих базових поселеннях відрізняються від решток короткочасного чи сезонного табору, місця забою тварини чи майстерні. Потрібно враховувати топографічні особливості пам'ятки, характер дослідженої ділянки, доступність сировини, повноту чи лакунарність (характер лакуарності) кам'яної колекції. Усі ці ознаки у комплексі дають можливість визначати об'єктивні критерії, на основі яких виділяти локальні варіанти традиційних форм розвитку каменеобробки первісних громад. В науковій літературі уже існують приклади успішно проведеного аналізу за вище вказаними критеріями, наприклад, зразок типологічної варіабельності індустрій середнього палеоліту Криму [Чабай, 2004, с. 205-239].

Однак, найважливішими умовами об'єктивного і повноцінного аналізу кам'яних решток є виразна геохронологічна позиція культурного шару, дослідженого комплексним методом і гомогенність виявленої колекції знахідок. Остання умова – встановлення відсутності давнього/сучасного змішання археологічних решток (хронологічно чи генетично різних давніх колективів) є чи не найважчою процедурою, а негомогенність комплексу – чи не найбільшою вадою пам'ятки, оскільки від цих умов залежать результати усіх подальших досліджень. Власне тому всебічний аналіз можна подавати лише для колекцій пам'яток з безсумнівною геостратиграфічною “репутацією” і “чистою” археологічною колекцією.

Принципи та критерії систематизації кам'яних комплексів.

В останні десятиліття для Східноєвропейської рівнини і Криму вироблено кілька схем підрозділу ашельських і мустьєрських пам'яток, що базується на різних підходах [Борисковский, 1984, с. 10-16, 226]. На наш погляд, конструктивно поставив це питання В. Гладилін [Гладилин, 1966, с. 14-17; Гладилин, 1971, с. 35-37; Gladilin, 1970, р. 268-273, с. 268-273; Гладилин, 1976 с. 76; Гладилин, Ситливый, 1990, с. 129-132]. Головні моменти гладилінської “просторової класифікації” середньопалеолітичних індустрій Східної Європи уже були проаналізовані і високо оцінені у спеціальній статті В. Степанчука [Степанчук, 1998, с. 62-69], у працях інших українських палеолітознавців [Колосов, Степанчук, Чабай, 1993; Кулаковская, 1989; Кухарчук, 1993, с. 130-145].

Існує багато важливих технічних і типологічних ознак кам'яних комплексів, але в основу поділу індустрій на найвищому рівні повинні бути покладені хронологічно стійкі, типологічно виразні (недвозначні) ознаки. Для найвищого рангу техніко-типологічного ділення – *варіанту* В. Гладилін використовує такі ознаки:

- 1) розміри знарядь;
- 2) застосування техніки двобічної обробки;

3) використання зубчасто-виїмчастої техніки.

Виділено кілька варіантів індустрій, що розпадаються на ряд типів:

- варіант мустьє двобічне (типи: Старосілля, Ак-Кая);
- варіант мустьє звичайне (типи: Молодове, Шайтан-Коба, Холодна Балка, Скубова Балка);
- варіант мікромустьє зубчасте (тип Киїк-Коба, нижній шар);
- варіант мікромустьє двобічне (типи: Киїк-Коба, верхній шар, Орел);
- варіант мікромустьє зубчасто-двобічне (тип Стінки);
- варіант мустьє зубчасте (типи не виділені) [Гладилин, 1976, с. 92-128].

Як бачимо, враховуючи перевагу тієї чи іншої ознаки в індустрії, а також комбінуючи ними, дослідник отримав шість різних варіантів техніко-типологічного розвитку кам'яних індустрій. Але це не межа. Проста перестановка полярних значень: макро – мікро; двобічні – двобічні; зубчасті – звичайні дає нам шанс у майбутньому виділити ще такі гіпотетичні варіанти: *мікромустьє одnobічне і мустьє зубчасто-двобічне*.

За цією моделлю мустьєрські пам'ятки Придкарпаття у техніко-типологічному аспекті відносилися до варіанту мустьє звичайного карпатської фації типу Молодове (Молодове I, шари 1–5, Молодове V, шари 11, 12, 12a), типу Кетроси (Кетроси, Кишляньський Яр), а також варіанту мікромустьє зубчасто-двобічного стінківської фації типу Стінка (Стінка I, Стінка II, Шипот, можливо, Стінка IV, Осипка). У культурно-історичному значенні ці два варіанти складають східну область Карпатського басейну і південну зону розвитку мустьєрських культур: *молодовську і стінківську* [Гладилин, 1985, с. 53]. У Прут-Дністровському міжріччі В. Гладилін схильний виділити ще одну, раніше виділену культуру – дуруїторську (Старі Дуруїтори, шари 3, 4, Мерсіна, комплекси 1, 2, грот Буздужани) [Гладилин, 1976, с. 115].

Однак, виникло багато зауважень і непорозумінь щодо найвищого рангу підрозділу – варіанту і тих базових ознак, що покладені в основу систематизації (розміри, зубчастість, двобічність).

М. Праслов вважав, що *“розміри знярядь не є традиційною соціальною рисою і не можуть бути використані як критерій розчленування кам'яних індустрій”* [Праслов, 1984, с. 102]. Те ж саме стосується і зубчастості – *“не було таких культурних спільностей, для яких зубчасто-виїмчасті зняряддя склали б традиційну рису. Пам'ятки із зубчасто-виїмчастими формами – це пам'ятки особливого типу збереження, а не пам'ятки окремої історичної категорії”* [Праслов, 1984, с. 103]. Залишається, таким чином, лише одна культуровизначальна риса – наявність чи відсутність двобічних знярядь [Формозов, 1959, 125 с.]. За цією ознакою М. Праслов виділяє на Східноєвропейській рівнині белогорську (з двобічними формами знярядь) і молодовську (без двобічних форм знярядь) культури [Праслов, 1984, с. 111].

Деякі археологи [Колосов, 1983; Степанчук, Чабай, 1986] не погоджуються з “макро-мікролітичною” ознакою диференціації індустрій на найвищому щаблі градації. Ще одні вважають, що штучно визначені пограничні рівні мікролітизації (менше 5 см в поперечнику – більше 50 % знярядь), критичний рівень двобічних знярядь (більше 5 %), проста перевага зубчастих виробів у колекції не сприяють успішному проведенню якісних класифікаційних процедур. Механічний розподіл комплексів з пограничними ознаками інколи призводить до складних ситуацій. *“Так, труднощі виникають із визначенням індустрій, що балансують на межі переходу від мікро- до звичайних, від одnobічних – до двобічних, від звичайних – до зубчастих... Очевидно, що при інтерпретації таких “прикордонних” індустрій кожен раз необхідний індивідуальний підхід, якісь додаткові дані і міркування, які б дали змогу зробити вибір. Бо хоч належність індустрій до одного варіанту не обов'язково означає генетичну спорідненість, але віднесення споріднених індустрій (як у випадку з інвентаріями багатощарової стоянки Пролом II) до різних варіантів схиляє до думки про недосконалість критеріїв класифікації пам'яток”* [Степанчук, 1998, с. 63].

Так само із зубчастими індустріями мустьє питання досить спірне. Можна, наприклад, звернутися до результатів наради з проблем класифікації і номенклатури зубчасто-виїмчастих знярядь нижнього палеоліту у Ленінграді в 1974 р. [Аникович, 1978, с. 303-307]. Вона виявила

значну розбіжність поглядів дослідників щодо морфології, функції і самої суті зубчастих знарядь. Зазначалось, зокрема, що значна частина зубчато-виїмчастих виробів могла виникнути внаслідок природних впливів чи звичайного витоптування кременів на місці поселень (експеримент В. Щелінського).

Детальний опис природних пошкоджень зубчато-виїмчастого характеру зроблений на основі досліджень матеріалів IV-го шару Тринки I [Анисюткин, Филиппов, 1986, с. 58-64]. Такими ознаками є “...невеликі глибокі виїмки одноразового походження, що розміщені по краях як на дорсальній, так і на вентральній сторонах виробу. Вони краще помітні на масивних, або ж навпаки, дуже тонких краях. В останньому випадку леза сформовані у вигляді серії крайових виломів. Пошкодження у вигляді виїмок можуть бути не тільки однофасетковими з точкою натиску посередині, але й багатофасетковими...” [Анисюткин, Филиппов, 1986, с. 59]. Деталізований аналіз комплексу дав можливість з’ясувати ряд важливих питань формотворення знарядь та визначити групи і типи псевдообробки крем’яних заготовок.

Більш вдалим, на наш погляд, був підрозділ пам’яток мустьє, зроблений В. Гладиліним у 1971 р. [Гладилін, 1971, с. 36]. На верхньому щаблі градації індустрії за технічними ознаками поділялись на нелевалуазькі і левалуазькі. Останні розчленовувались на левалуа-мустьєрський варіант (Шайтан-Коба, Холодна Балка, Молодове) і варіант левалуа-мустьє з ашельською традицією (Старосілля, Антоновка II). Пізніше дослідник аргументував відмову від терміну “мустьє з ашельською традицією” [Гладилін, 1976, с. 95], але не зробив цього для терміну “левалуа-мустьє”.

Дискусійна, з наших позицій, думка В. Гладиліна щодо невеликого значення техніки первинного розщеплення у системі техніко-типологічного підрозділу мустьєрських індустрій [Гладилін, 1976, с. 96]. Якщо проаналізувати головні ознаки, що лягли в основу виділення найвищого рангу – варіанту індустрії, то неважко помітити, що всі вони стосуються лише техніки вторинної підправки (двобічність, зубчастість, розміри знарядь праці). Як пояснює вчений, рівень техніки розколювання “міг бути різним для різних пам’яток одного типу індустрії. З іншого боку, різні типи індустрії могли мати однаковий рівень техніки розщеплення. Таким чином, ознака нестійка...” [Гладилін, 1976, с. 96]. Дійсно, рівень техніки для різних індустрій може бути різним, але ж головною ознакою виступає не рівень, а сама техніка, її характерні риси, незалежно від рівня розвитку.

Проблеми виділення локальних варіантів і поділу індустрій середнього палеоліту у Прикарпатті, окрім В. Гладиліна, піднімає також М. Анисюткін. В одній з останніх підсумовуючих праць [Анисюткин, 1999, с. 132-148; 2001] він подає характеристику головних пам’яток досліджуваного регіону і зазначає, що у Середньому Придністров’ї “співіснували два контрастних варіанти – мустьє типове і зубчате” [Анисюткин, 1999, с. 137; 2001]. У подальшому мустьє типове розкладається на дві групи – молодовську і північно-молдовську (недоречна співзвучність – О.С.). У чому причина варіабельності типового мустьє – невідомо, адже “обидві групи – молодовська і північно-молдовська – знайдені в межах одного шару стоянки Кетроси, але в різних локалізаціях” [Анисюткин, 1999, с. 138].

Мустьє зубчате в останній редакції назване “дуруїторо-стінківською єдністю” [Анисюткин, 1999, с. 138], яке “ніде не має повних аналогій крім стоянки Мамає в Добруджі” [Анисюткин, 1999, с. 139]. Мустьє зубчате ділиться на ряд хронологічних етапів і розвивається у цьому регіоні впродовж усієї першої половини пізнього плейстоцену, генетично пов’язуючись з місцевими пам’ятками середньоплейстоценового віку [Анисюткин, 2001].

Дослідник цілком справедливо відзначає, що багато пам’яток не можуть бути однозначно визначеними і віднесеними до того чи іншого локального варіанту. Наприклад, знаменитий грот Вихватинці: “У культурному відношенні індустрія нижнього шару належить до своєрідного середнього палеоліту, який раніше співставлявся з тейяком [Кетрару, 1973]. Середній шар необхідно віднести, основувшись на характерних біфасах, включаючи типові мікокске рубильце і ніж типу Клаузеніше, до того варіанту мікока, для якого характерне

широке застосування левалуазької техніки і використання під заготовки пластинчастих сколів” [Анисюткин, Кетрару, 1999, с. 151].

Якщо звернутись до інших робіт М. Анисюткіна, то можна виявити цікаві спостереження щодо техніко-типологічного і культурно-історичного місця опорних пам'яток середнього палеоліту Подністров'я. Так, на його думку, типове мустье у цьому регіоні складається, мабуть, з двох хронологічних груп: молодовські комплекси і Кетроси (як раніша індустрія) [Анисюткин, 1981, с. 49]. Обидві вони беруть початок від індустрії Кишлянського Яру, яка співставляється з шарами 4-5 Королевого у Закарпатті. *“Не виключено, що середній шар Вихватинського гроту і Кетроси – єдина індустрія, але представлена двома специфічними фаціями, а саме: мисливський табір і поселення”* [Анисюткин, 1981, с. 50]. *“Інша лінія – бутештська (Вихватинці – Бутешти – північний комплекс Кишлянського Яру) – менш достовірна”* [Анисюткин, 1981, с. 51].

Стосовно культурно-історичного місця Бутешт, то В. Гладилін визначає три можливих варіанти – віднесення до типу Шайтан-Коби, типу Молодового чи самостійного бутештського типу [Гладилин, 1976, с. 102]. Останній варіант видається йому найвірогіднішим.

М. Анисюткін робить висновок, що північномолдовські пам'ятки типового мустье відрізняються від комплексів молодовської культури, і *“їх культурна приналежність залишається неясною”* [Анисюткин, 1997, с. 30]. Якщо Бутешти можуть входити в коло левалуазьких індустрій, то Тринка I і II, Кетроси (комплекс II), Стінка Дарабани і Кишлянський Яр – це нелевалуазькі комплекси типового мустье із своєрідною індустрією [Анисюткин, 1997, с. 31-32]. Своєрідність полягає, насамперед, у наявності поодиноких двобічних форм. Від типового подністровського левалуа північномолдовський варіант відрізняється відсутністю черепахоподібних нуклеусів. У техніці розщеплення різкі відміни простежуються у масивності сколів, появі виразних мустьєрських та левалуазьких гостроконечників. Якщо врахувати, що у південному комплексі Кишлянського яру трапляються типові скребки, то цю індустрію можна розглядати як найпізнішу в межах мустье.

Отже, підсумовуюче сказане, уточнимо позиції В. Гладиліна і М. Анисюткіна. З техніко-типологічних міркувань В. Гладилін у Прикарпатті визнає наявність пам'яток варіанту мустье звичайного, карпатської фації, типу Молодове, типу Кетроси, можливо типу Бутешти; варіанту мікромустье зубчасте двобічне, карпатської фації, тип Стінки I.

М. Анисюткін виділяє мустье типове і мустье зубчасте. Мустье типове розкладається на молодовську і північно-молдовську групи. Остання поділяється на левалуазькі і мустьєрські нелевалуазькі комплекси. Типове мустье і мустье зубчасте (“дуруїторо-стінківська єдність”) поділяються на ряд послідовних етапів розвитку.

Як помітно, ситуація насправді складна і достатньо заплутана висловлюваннями різних авторів у різні роки. Але головною перешкодою для чітких логічних техніко-типологічних конструкцій по-старому виступає недостатня вивченість пам'яток як з боку геохронологічних позицій, так і з боку “чистоти” чи гомогенності колекцій.

На ґрунті широкого комплексного дослідження нових повноцінних пам'яток середнього палеоліту на Поділлі і у Прикарпатті пропонується наступна модель техніко-типологічної систематизації комплексів.

Оскільки у середньому палеоліті існувала досить своєрідна левалуазька технологія продукування сколів – майже готових знарядь праці, то цілком виправдано було б розділити індустрії за цією дуже важливою ознакою, насамперед, на левалуазькі і нелевалуазькі.

Для відокремлення ефективних заготовок левалуа використовувались усі технічні варіанти розщеплення, відомі на той час – радіальний, конвергентний, паралельний (у різних модифікаціях), а також їх комбінації [Щелинский, 1983, с. 79-86; Voëda, 1988; Voëda, 1990; Bar-Yosef, Meignen, 1992; Voëda, Geneste, Meignen, 1990; Jaubert, Farizy, 1995, р. 227-249; Гладилін, Ситливый, 1990, с. 37-72; Кухарчук, Месяц, 1991, с. 31-32; Ситник, 1992, с. 11-15; Степанчук, 1994]. На нижчому рівні градації левалуазькі і нелевалуазькі комплекси за перевагою того чи іншого технічного варіанту можуть поділятися на *паралельні (пластинчасті), радіальні (відщепні), конвергентні (стрілчасті), комбіновані та інші індустрії*.

У залежності від стійкої, консервативної традиції розколювання ядрищ і виготовлення серійних заготовок, виникала потреба у більшій чи меншій мірі вторинної обробки. Важко уявити, щоб досконале вістря чи геометрично правильний плаский відщеп левалуа потребували двобічної, або ж зубчастої підправки. Давно уже помічено закономірність між технікою первинного розщеплення і характером вторинної підправки – чим примітивніша технологія розколювання і продукування масивних аморфних заготовок, тим частіше застосовувалась затратна техніка вторинної підправки, як правило, двобічна. Можна у якійсь мірі говорити про залежність технології виробництва знарядь від пануючої техніки виготовлення серійних заготовок (зрозуміло, що ці процеси взаємообумовлювалися і були набагато складніші). Але залишається очевидним, що формування знарядь і їх кількість на конкретній пам'ятці підпорядковувались господарським інтересам, соціально-економічному профілю стоянки, сезонним, сировинним та іншим факторам. Скажімо, велика кількість зубчастих і дзьобоподібних форм знарядь в окремих комплексах може пояснюватися лише специфічним виробничим характером поселення чи станом збереження інвентарю, а не культурно-традиційними елементами (не існувало традиції псувати досконалі заготовки).

В той же час технологія розщеплення каменю порівняно мало залежала від поточних потреб поселенців і тому на довгі віки консервувала у собі традиційні культурно-історичні риси [Усик, 1992]. Цей висновок підтверджується великою кількістю фактів із пізніших археологічних епох і новітніх часів.

Автор, зрозуміло, далекий від того, щоб усі відміни між мустьєрськими індустріями пояснити розвитком техніки первинного розщеплення і способом продукування заготовок. Це, без сумніву, не відповідає дійсності. Значне число різноманітних чинників впливало на викінчений характер тієї чи іншої культурної традиції.

При локальному підрозділі пам'яток середнього палеоліту заходу України насамперед брались до уваги ознаки технології первинного розщеплення, включаючи домінуючий тип заготовки (його ідеальну модель за традиційними нормами каменеобробки) і головний спосіб вторинної обробки знарядь праці. На нижчому рівні градації враховувалася типологія і відносна кількість знарядь, розміри і пропорції усіх категорій виробництва. На інших площинах відмін культурно-історичного характеру пам'ятки розрізняються за видами сировини, екологічними особливостями місця поселень, станом збереження артефактів тощо.

Усі виявлені і досліджені пам'ятки Прикарпаття і Волині поділені на два самостійні технологічні шляхи розвитку. Технологія розщеплення – це певний спосіб керування площиною розщеплення з метою отримання запланованого продукту розщеплення [Гиря, Бредли, 1996, с. 14], або ж, за іншим визначенням – це певна послідовність застосування технічних прийомів, засобів, навиків, знань для розщеплення каменю, що направлена на досягнення конкретної мети [Нехорошев, 1999, с. 12-13].

Паралельно з технологічними особливостями первинного розщеплення окреслюються дві провідні типологічні конструкції, що різняться поміж собою за способом вторинної обробки і наявністю чи відсутністю двобічно оброблених знарядь. Таким чином, утворюється єдина технологічна і типологічна **традиція** розщеплення провідних заготовок і виготовлення провідних знарядь:

- I. Левалуа без двобічних форм знарядь;
- II. Левалуа з двобічними формами знарядь;
- III. Нелевалуа без двобічних форм знарядь;
- IV. Нелевалуа з двобічними формами знарядь.

У середньому палеоліті досліджуваного регіону виявлені лише пам'ятки левалузької технології без двобічних знарядь і нелевалузької технології з двобічними формами знарядь. Дві інші модифікації – левалузька з двобічними знаряддями і нелевалузька без двобічних знарядь на теренах Західної України практично не виявлені (можна, правда, вказати на колекції Касперівців VII і Пилипчого VII у Подністров'ї, у яких трапляються поодинокі двобічні наконечники і деякі левалузькі заготовки, але ці комплекси порівняно бідні і мають змішаний, підйомний характер).

Так само левалузькі комплекси з поодинокими двобічними знаряддями у Прут-Дністровському міжріччі є переважно перевідкладеними і не виключено, що змішаними. Інше питання – ніби-то стратифіковані мікоксські шари Ріпічені-Ізвор з величезним відсотком левалузьких заготовок?

Традиції левалузької і нелевалузької технології з типологічними модифікаціями провідних знарядь формують **індустрії**, що названі за опорними пам'ятками. Індустрія – це широкий контекст продуктів розщеплення однієї пам'ятки чи групи споріднених пам'яток [Гиря, Брэдлі, 1996, с. 16]. З наших позицій, середньопалеолітична індустрія – це кам'яний комплекс однієї окремої пам'ятки (чи комплекс кількох пам'яток), що має виразні відміни від інших територіально і хронологічно споріднених пам'яток у технології розщеплення провідних заготовок (відщепне, пластинчасте чи стрілчасте левалуа, макро чи мікро нелевалуа), у виготовленні провідних типів знарядь праці (простих, конвергентних, двобічних) і супроводжуючої групи специфічних знарядь.

Отже, на верхньому щаблі відмін за технологічним принципом розщеплення виділені **левалузькі і нелевалузькі** комплекси, за типологічним – з **двобічними знаряддями** чи **без двобічних знарядь**. Це 4 головні ознаки, що дають підстави для виділення техніко-типологічної **традиції** (варіанту – за В. Гладилінім).

На нижчому рівні використано дві головні ознаки провідних заготовок і знарядь – *форма і пропорції*. Для левалузьких технологій це домінування відщепних (переважно овальних), пластинчастих (переважно чотирикутних) і стрілчастих (трикутних) заготовок і, відповідно, провідних знарядь на них; для нелевалузьких технологій це перевага двобічних знарядь праці сегментоподібної чи листоподібної форми в плані і випукло-пласкої чи білатерально випуклої у перетині форми, приземистих чи видовжених пропорцій. Враховуючи прості комбінації лише цих найголовніших ознак, отримаємо велику кількість гіпотетично можливих індустрій (типів – за В. Гладиліном). Якщо в число важливих визначальних ознак ввести рівень фасетажу, масивності, підправки карнизу зони розщеплення (з технологічного боку), виду і форми вторинної підправки робочих країв та акомодацийних елементів (з типологічного боку), то кількість різноманітних індустрій автоматично зростає у багато разів. Однак, на практиці ми не володіємо достатньою кількістю повноцінних джерел для характеристики усіх варіантів.

Для виділення конкретних індустрій середнього палеоліту західноукраїнського регіону необхідно провести деталізований аналіз з метою виявлення специфічних ознак кожного комплексу і визначення характеру варіабельності відомих сьогодні пам'яток з технологічного і типологічного аспектів на геохронологічному тлі плейстоценового часу.

Варіабельність левалузьких пам'яток

У наукових розробках відомі детальні розмежування левалузьких комплексів аж до виділення окремих мустьєрських культур в межах однієї закритої територіально-екологічної ніші. Показовий приклад – виділення кударської, цхинвальської і губської археологічних культур на Кавказі [Любин, 1978, с. 190-195]. У кожній з цих культур представлена чи панує левалузька техніка розщеплення каменю, що має різний вияв, різні кількісні і якісні показники. Як вважає В. Любін, *“індекси левалуа технічні за Ф. Бордом фіксують лише кількісну сторону цього явища, якісні ж відміни проявляються у своєрідності нуклеусів і заготовок левалуа у кожній із трьох культур”* [Любин, 1978, с. 192].

Зазначимо, що спроби поділу левалузьких індустрій на етапи за технікою розщеплення уже відомі і в українській археологічній літературі [Демиденко, Усик, 1990, с. 6].

Не викликає сумніву, що всередині левалузької технології спостерігаються окремі варіації, які можуть слугувати джерелом для локальних територіально-хронологічних та історичних висновків. Питання полягає в тому, чи левалуа є технікою, законсервованою у незмінному вигляді впродовж усієї середньопалеолітичної доби, чи це технологія продукування заготовок-знарядь, що розвивалась у часі і просторі? Якщо дотримуватись другої тези, то слід визнати, що левалузькі комплекси повинні мати значні відміни як у хронологічному, так і в територіальному аспектах.

Яскраве підтвердження “прогресивного” (кількісного і якісного) розвитку левалуазьких комплексів у часі знаходимо в ашелю-мустьєрських культурних горизонтах Королевого I [Гладилин, Ситливый, 1990], а також у мустьєрських левалуазьких шарах молодовських пам’яток [Черныш, 1989]. Водночас, існує і досить песимістична думка: “Усі спроби виділити раннє, середнє і пізнє мустьє, визначити типологічні особливості цих підрозділів завжди закінчувались невдачею” [Григорьев, 1988, с. 15]. У наш час домінують уявлення про відсутність “технологічного прогресу левалуа”, що викликано фактами знаходження різних за розвитком левалуазьких індустрій пам’яток у ранні і пізні періоди середнього палеоліту у різних регіонах Євразії. На наш погляд, такий стан речей свідчить скоріше про дуже мізерну джерельну базу – повноцінно досліджених, природно збережених пам’яток. Сьогоднішня ситуація у середньому палеоліті Європи пояснюється лише станом вивчення пам’яток, коли кожна нова стоянка може ввести кардинальні зміни в уже вироблені концепції загального розвитку. Ми переконані в можливості визначення і фіксації “загального еволюційного розвитку левалуазьких індустрій”, враховуючи, зрозуміло, закон нерівномірності розвитку первісних суспільств і залежність від різних умов природного оточення.

Отже, головним принципом, що покладено у підвалини поділу левалуазьких комплексів заходу України, є теза про поступовий розвиток техніки первинного розщеплення. Її слід взяти за аксіому, оскільки еволюція палеолітичної техніки розколювання каменю у загальних рисах так чи інакше зводиться до прогресивного розвитку у формі, пропорціях і товщині заготовки – від масивного аморфного відщепу (ашель) до призматичної тонкопрофільної пластинки (фінальний палеоліт). При цьому ми абстрагуємось від питань нерівномірності культурного розвитку і від якісних технологічних відмін в індустріях різнопрофільного господарського спрямування та ін.

В. Гладилін, аналізуючи однокультурні двобічні колекції антоновських місцезнаходжень, приходять до такого ж висновку: “Якщо стояти на тому, що технічний прогрес у ранньому палеоліті йде головним чином у напрямку вдосконалення техніки розщеплення каменю (підкреслено мною – О. С.), то різниця у розвитку останньої для однокультурних комплексів повинна розглядатися як різниця хронологічного порядку” [Гладилин, 1976, с. 117-118]. Отже, питання торкається загальноісторичної закономірності розвитку техніки розщеплення каменю у палеолітичний час для одного технічного варіанту (однієї культурної традиції).

Визначаються головні критерії, на ґрунті яких можна простежити закономірності розвитку і зміни тих чи інших технологічних особливостей левалуа.

По-перше, це кількісний підхід або статистичний метод. Визначається відсоток левалуазьких виробів по відношенню до інших категорій інвентарю.

По-друге, це якісна ознака за формально-метричними показниками. Встановлюється досконалість заготовки у співставленні з ідеальною моделлю (для конкретно аналізованої індустрії). Визначається за формою, пропорціями, розмірами та ін. Це дуже важлива ознака, яка визначає характер і профіль провідної заготовки індустріального циклу.

По-третє, встановлюється технічний критерій, який визначається за способом попереднього оформлення робочої сторони ядрища та ударної площадки.

По-четверте, враховується функціональний критерій. Простежується рівень використання левалуазьких заготовок у виробництві (наявність “візуальних” слідів утилізації, ретуші, підправки, переоформлення тощо).

Застосування зазначених критеріїв на матеріалах провідних стратифікованих левалуазьких комплексів заходу України дало можливість виділити кілька підрозділів левалуа, які умовно об’єднуються у три технологічні блоки: *відщепний, пластинчастий і стрілчастий*. Еволюційний процес зародження (ранній палеоліт), формування і розвитку (середній палеоліт), згасання (початок пізнього палеоліту) техніки левалуа на території України охоплює період від міндель-риського міжльодовиков’я (Королево I?) до індерстадіалу штільфрід В віорму I (Куличівка), однак стверджувати “переростання” одних конкретних індустрій левалуа в інші було би передчасним [Ситник, 1996; 2000].

У загально-технологічному контексті передбачається “розвиток індустрій” від відщепного через пластинчастий до стрілчастого. Між тим, окремі пластинчасті індустрії з’являлися дуже рано, консервувалися на якійсь стадії і доживали до призматичного (верхньопалеолітичного) майже без змін. Назви “відщепний”, “пластинчастий”, “стрілчастий” свідчать про провідний тип левалузької заготовки. Провідний – не означає найчисельніший; це головне ядро заготовок, абстрактна ідеальна модель, на яку було націлене первинне розщеплення, і найтиповіша форма заготовки провідних знарядь праці.

Усі ці модифікації трансформуються у призматичну індустрію верхнього палеоліту. Систематизацію левалузьких комплексів подаємо у геохронологічному порядку – від пізньориських до завершальних етапів раннього вюрму.

Пізньориський період

Відщепне левалу

До ранніх левалузьких комплексів на заході України відносяться в першу чергу стратифіковані середньоплейстоценові горизонти Королевого I, Великого Глибочка I, Буглова V. Стандартизовані серії сколів поки-що відсутні. Типові левалузькі вироби зустрічаються рідко. У переважній більшості це великі масивні відщепи, іноді з фасетованими площадками. В технічному аспекті домінує радіально-хаотичний принцип огранення лицевих сторін. Форма левалузьких заготовок нестабільна; вона не має стійких геометричних обрисів.

У техніці первинного розщеплення Буглова домінує пласкісна система розщеплення. Головною метою такого розколювання сировини було отримання максимально великого сколу-заготовки з гострими поздовжніми краями. Досягали цього також за допомогою зняття частини кругової (по периметру) ударної площадки радіальних нуклеусів. Напрямок удару часто був спрямований навскіс, унаслідок чого відокремлювали заготовки, наближені до типу “дебордан” (зі зміщеною оссю розщеплення і частиною ударної площадки ядрища на боковому ребрі сколу).

Яскраву ілюстрацію способів розщеплення сколів дебордан опублікував Е. Боеда на прикладі реконструкції первинного розщеплення кам’яних комплексів окремих культурних горизонтів відомої пам’ятки Кульна у Чехії [Voëda, 1995, p. 69]. За його спостереженнями, під час дископодібного пласко-випуклого однобічного розщеплення часто зміщується напрям удару – не до центральної точки площини розщеплення, а дещо вбік (“хордовий” напрямок), внаслідок чого відщеплюється більший чи менший сектор диску, що захоплює частину кругової ударної площадки. Таким чином отримуємо сколи типу трикутних вістер “псевдо-левалуа”, вкорочених і переважно обушкових відщепів [Voëda, 1995, p. 69]. Такі сколи серійно представлені також на багатьох інших пам’ятках Європи, наприклад, на стоянці Рісорі в Бельгії, на стоянці Моран (Франція). Французькі типологи називають їх псевдолевалузькими вістрами [Jaubert, Farizy, 1995, p. 236, fig. 16, 7, 1-5].

Порівнюючи пізньоашельські колекції Королевого і Буглова, треба визнати їх культурно-історичну неспорідненість, викликану, ймовірно, різним генетичним підґрунтям. Ашель Королевого більше тяжіє до центральноєвропейських комплексів, в той час, як Буглів V – явище місцевого, східноєвропейського гатунку.

В індустрії шару III Великого Глибочка I техніка розщеплення виглядає “прогресивнішою”. Левалузькі заготовки більш серійні, але ще досить масивні, рідко правильно окреслені в контурі, але технічна ідея – цілковито левалузька (підготовка ядрища допоміжними фасетками оформлення для відокремлення запланованої заготовки-знаряддя).

Недавно опубліковані результати досліджень печерного комплексу Біснік у Польщі [Сутек, 2002], у якому зафіксовано 20 геологічних верств із різними типами індустрії, що хронологічно охоплюють період від 240 до 30 тис. р. тому. Показово, що левалузька техніка розщеплення з’являється уже у період пізнього рису (варти), співіснуючи з пізньоашельськими елементами. За інтерпретацією К. Цирека, це культурно-хронологічні комплекси А3 – А4 з абсолютними датами 130-180 тис. р. тому [Сутек, 2002, s. 59]. Левалузькі заготовки найнижчих

комплексів на вигляд досить розвинуті. Трапляються паралельні дво-і трьохсхилі видовжені пластини [Сутек, 2002, tab. XXXII, 3,5; tab. XXXIII, 1].

Рис-вюрмський період **Відщепне левалуа**

До цього підрозділу належать культурно-хронологічний комплекс III Королевого I [Кулаковская, 1989; 2004], підйомна колекція Тернополя на Поділлі. Нещодавно опублікована стаття Л. Кулаковської, у якій шар III Королевого I об'єднується з попередньо виділеним В. Гладиліним шаром IV-а (у зв'язку з їх єдиною стратиграфічною позицією і однаковим техніко-типологічним виглядом) [Кулаковская; 2004, с. 138-148]. В останні роки взагалі проходить переоцінка як кількості раніше виділених культурних шарів Королевого, так і їх "технологічної якості" [Кулаковська, 2003а, с. 10; 2003б, с. 163].

Ці індустрії характеризуються кількісною перевагою левалузьких відщепів над такими ж пластинчастими заготовками (пластин взагалі дуже мало). Відщепи мають переважно округлу, квадратну (прямокутну) і менше овальну форму. Рівень фасетування ударних площадок сколів середній або ж низький. Незначна кількість вдалих відщепів має класичний черепахоподібний вигляд, іноді типу "розколотих навпіл рубил".

Ударні площадки у більшості левалузьких виробів мають прямі фасетовані ділянки, нерідко випуклі, часто зі зміщеною "на кут" точкою удару. Частина сколів має грубо вигнуті і широко підтесані ударні площини. Найбільша масивність припадає на рівень п'ятки заготовки.

Шар III Королевого I залягає у верхній частині викопного ґрунту IV (рис – вюрм, OIS 5) чи "практично на межі з суглинком, що залягає вище (OIS 4) [Кулаковська, 2004, с. 141]. Серед нуклеусів (2 %) значну серію складають левалузькі форми (35 %), "які відрізняються правильною формою, вражаючою стабільністю розмірів (в середньому 6,8 x 7,0 x 2,7 см)... робоча поверхня ретельно підготовлена, зберігає негатив правильної форми, який займає практично всю поверхню розколювання" [Кулаковская, 1989, с. 25]. Левалузькі зняття складають 13 % від загальної кількості сколів [Кулаковская, 1989, с. 25]. За новою версією, індекс левалуа III-го шару сягає 10 % [Кулаковська, 2004, с. 144]

Представлені і левалузькі пластини. На загал, пластин мало – 9,9 %. "Серед них багато масивних, що зберігають на спинці залишки кірки. Практично всі вони фрагментовані" [Кулаковская, 1989, с. 25].

У типологічному списку переважають скребла (45 %), але вони несерійні і нестандартизовані за формою. Як зазначає Л. Кулаковська, двобічні вироби в індустрії відсутні, але чисельною групою (16 %) представлені своєрідні знаряддя для рубки – рубила, чопери, сікачі та ін. (у новій трактоці пам'ятки тут присутній лише один "сікач") [Кулаковська, 2004, с. 145]. Скребла здебільшого мають широку формотворчу ретуш типу Кіна. Знаряддя загалом нестандартизовані і "погано оброблені" [Кулаковская, 1989, с. 34].

Отже, індустрія комплексу III Королевого I визначається як левалузька, непластинчаста, нефасетована з перевагою у типології скребел. Левалуа цього культурного горизонту має своєрідні риси, що полягають у наявності незначної кількості еталонних черепахоподібних відщепів.

До відщепного левалуа в Україні можна також віднести окремі вироби з підйомних колекцій поблизу Рівного на Волині [Kozłowski, Sachse-Kozłowska, 1996, s. 117-120], які Я. Козловський і Е. Захсе-Козловська співставляють з матеріалами шару III Королевого I. Левалузькі артефакти з цього місцезнаходження поодинокі і змішані з іншими палеолітичними кременями, але факт їх присутності на Волині (враховуючи також окремі підйомні збірки В. Савича), у Закарпатті і на Поділлі вказує на широкорегіональну тенденцію поширення відщепного левалуа на західноукраїнських землях.

У Польщі до рис-вюрмських індустрій відщепного левалуа належать, очевидно, окремі комплекси Кракова-Звежинця [Chmielewski, Conecka-Betlej, Madejska, 1977, s. 195 Мадейская, 1996, с. 34] і комплекси відкладів еемського часу Бісніка [Сутек, 2002, с. 59]. Левалузькі колекції "пункту Р" Кракова-Звежинця мають вигляд відсортовано-відібраних артефактів

досить значних розмірів [Połtovicz, 1996, p. 8-14] з паралельним і радіальним принципом огранення.

Так само еемські комплекси Бісніка характерні, насамперед, округло-овальними широкими відщепами з паралельно-радіальними негативами попереднього розщеплення [Сутек, 2002, tab. XXII, XXIII].

Пластинчасто-відщепне левалуа

Пластинчастий варіант левалуа на заході України представлений комплексом кам'яних виробів шару III Єзуполя у Верхньому Подністров'ї і матеріалами шару II Буглова V на півночі Поділля.

У технології первинного розщеплення індустрії домінують пласкі паралельно огранені нуклеуси, переважно одноплощадкові (протопризматичний тип), інколи двоплощадкові. Радіальні ядрища менш розповсюджені і представлені лише зразками кінцевої стадії утилізації. Конвергентні нуклеуси подібні до паралельних одноплощадкових. У технічному варіанті вони не мають особливого методу розщеплення. У більшості випадків конвергентний характер негативів продиктований морфологією кам'яних конкрецій. Відбивні площадки нуклеусів більше фасетовані у єзупільській колекції, менше – у буглівській. Фасетаж прикорайовий, зональний, дрібний.

Підправка бокових ребер і нижньої частини площини розщеплення, де поздовжні паралельні зняття “згасали”, здійснювалась способом радіальної підтески (від боків перпендикулярно центральному напрямку знять). Нерідко для таких цілей застосувалося пониження бокового рельєфу площини розщеплення зняттям серії напівпервинних сколів “дебордан”.

Головною заготовкою була помірно видовжена левалузька пластина, хоч і видовжені відщепи (“пластинчасті відщепи”) також використовувалися досить часто. Пластинчаста заготовка є паралельно ограненою трьома і більше попередніми зняттями. Широкі пластини двосхилого типу також належали до категорії цільових заготовок. Індекс пластин Єзуполя (шар III) на рівні сколів (враховуючи і знаряддя на пластинах) складає 36,3 %, що є дуже високим показником пластинчастості індустрії. Індекс пластин на рівні усіх кам'яних предметів у колекції – 25 %. Тобто, кожен третій-четвертий скол, що розщеплювався у цій індустрії, мав вигляд видовженого (пластинчастого).

Однією з особливих ознак пластинчастого левалуа заходу України є присутність у колекції досить видовжених пластин двох- трьохскатного типу з пропорціями відношення довжини до ширини, як 3 : 1 і навіть 4 : 1. Невелику групу складають мікропластинки шириною менше 1,2 см.

Відщепи левалуа також відіграють помітну роль у цій індустрії, але це відщепи, що лише трішки “не дотягнули” до пропорцій пластин. Показово, що радіальні левалузькі відщепи знаходяться у підлеглому становищі порівняно із паралельними і конвергентними (приблизно 30 % проти 70 %).

Своєрідні риси дослідженої індустрії, особливо у типології виявлених інструментів, змушують нас по-новому поглянути на деякі здавалось би стійкі норми і закони еволюції каменеобробки. Комплекс буглівського шару II засвідчує доволі ранню пластинчасту технологію на базі паралельних левалузьких нуклеусів. Ця пластинчастість має, без сумніву, мустьєрський (а не верхньопалеолітичний) відтінок. Нуклеуси у колекції належать до типових паралельних пласких (протопризматичних). Серії конкретних ремонтних складанок документують розвинуту техніку отримання видовжених сколів, що пізніше застосовувались для виготовлення знарядь. І хоч ремонтний аналіз декількох складанок не може слугувати абсолютною опорою для висновків про пануючу технологію розщеплення [Дороничев, 1991, с. 130], все ж таки разом з іншими технологічними показниками він демонструє доволі ранню появу пластинчастих індустрій у Східній Європі. На заході такі ранні пластинчасті комплекси відомі, насамперед у стратифікованій пам'ятці Рокур [Otte, Voeda, Haesaerts, 1990, p. 3-13]. Правда, на відміну від запропонованих середньопалеолітичних реконструкцій технології

розщеплення і підправки бокових ребер – метод Біаш [Siman, 1995; Чабай, 1994] і метод Рокур [Voëda, 1990; Chabay, Sitlivy, 1993; Чабай, 1994], модель первинного розщеплення шару III Буглова V примітивніша. Її можна визначити як однобічне одноплощадкове паралельно-пласке розколювання з комбінованим методом підняття рельєфу площини розщеплення (переважно дистально-поперечним потоншенням). У цій техніці ще не помітно традицій вирівнювання боків за допомогою зняття системи ребер, а також традицій “конвергентного ребра” для відщеплення левалузьких вістер [Bar-Yosef, Meignen, 1992, p. 163-182; Demidenko, Usik, 1993, p. 33-48].

Отже, індустрія належить до левалузької пластинчастої традиції плаского паралельного оформлення (з елементами бокової підправки) робочої площини і тонкого фасетування відбивної площадки, з якої за один цикл розщеплювалась одна центральна заготовка, іноді – дві (так звана гесигент технологія). У типологічному аспекті у езупільській індустрії домінують конвергентні форми знарядь – гостроконечники і скребла-ножі на левалузьких, переважно пластинчастих заготовках достатньо великих розмірів (6-8 см). Двобічні вироби відсутні, вентральна-дорсальна підтеска трапляється дуже рідко.

Подібні пластинчасті комплекси левалузької традиції на території Східноєвропейської рівнини виявлені вперше. Аналогії поки-що відсутні. Деякі паралелі можна помітити лише серед матеріалів левалузьких пластинчастих пам'яток Кавказу – Цхинвальська мустьєрська культура [Любин, 1977; 1984]. Важливим є зауваження В. Любіна про те, що “*верхній ашель фації левалуа...трансформується тут, судячи з усього, головним чином у мустьє типово. Останнє також базується, частіше всього, на левалузькій техніці розщеплення (нуклеуси типу levallois a points, levallois a lames, нерідко двох-трьохплощадкові)*” [Любин, 1984, с. 69].

Очевидно, у Подністров'ї, як і на Кавказі, досить рано формуються розвинуті левалузькі пластинчасті індустрії. Тепер вони відомі і у Західній Європі – Франції і Бельгії (Порт Расен, Ле Розель, Рокур, Р'енкур-ле-Бапом та ін.).

Відщепно-пластинчасте левалуа

До цієї традиції, на нашу думку, належать пам'ятки: Пронятин, шар III-A Великого Глибочка I, шар II Ігровиці I, можливо. Малашівці I-III, Долішній Івачів I (шар III) на Поділлі [Ситник, 2000], можливо, Жорнів на Волині, Кетроси у Придністров'ї і ряд пам'яток у Прут-Дністровському міжріччі.

Пам'ятки середнього рівня розвитку левалуа на Поділлі (відщепно-пластинчастий варіант) характерні типовим набором заготовок левалуа. У технології уже намітився перехід в бік “пластинчастості”, проте головною заготовкою надалі залишається видовжений овальний, трикутний чи чотирикутний відщеп. Порівняно із попереднім варіантом зменшується масивність і збільшується подовженість виробів, зростає кількість сколів-заготовок правильної геометричної форми, з'являється своєрідна граціальність стандартизованих виробів левалуа. Підвищується відсоток тонкого поперечного фасетування ударних площадок, серед яких переважають випуклі. Фіксується значна кількість п'яток типу "chapeau" і у формі "птаха з розпростертими крилами".

Великими серіями заготовок репрезентовані радіальні округло-овальні відщепи, конвергентні трикутні сколи, широкі пластинчасті заготовки з паралельним і підпаралельним ограненням. Центр масивності сколів поступово зміщується від ударної площадки до середньої частини виробу. Розміри заготовок і знарядь коливаються здебільшого у межах 6-8 см. Яскравими пам'ятками середнього рівня розвитку левалуа на території Східноєвропейської рівнини є стоянки Пронятин [Ситник, 1985; Сытник, 1994; Ситник, 2000; Stepanchuk, Sytnyk, 1999] і Кетроси [Анисюткин, 1978; 1981; 2001].

Відщепна технологія у більшій мірі характерна для поселенців північноподільського осередку пам'яток, серед яких провідним, найкраще вивченим є комплекс Пронятин. У технологічному аспекті пронятинську індустрію можна характеризувати як радіально-паралельну, з перевагою радіального способу підготовки площини розщеплення левалузьких ядрищ – група радіальних відщепів складає 307 екз, що становить 46,6%. Паралельно

оформлені сколи нараховують 26,2 %, конвергентні – 14,5 % і комбіновані (у попередній редакції еkleктичні) – лише 3,3 %. Браковані вироби становлять 9,4 %. У кожній з цих груп присутні левалузькі сколи з невеличкими “плямами” жовтової кірки на спинці чи жовтовою стрічкою природного обушка (варіанти поздовжньо- і біпоздовжньо-обушкових, термінально-крайових та ін.). Ці вироби справляють враження знять типу “дебордан” – допоміжних сколів оформлення робочої поверхні (підняття центральної частини площини розщеплення) [Legoi-Gourchan, 1998, p. 343]. Однак, у нашій колекції це не допоміжні оформлювальні сколи, не просто “дебордан”, а повноцінні левалузькі заготовки з невеличким відхиленням від ідеальної моделі. Специфіка подільського левалуа полягає у порівняно невеликих габаритах вихідних конкрецій жовтого кременю. Тому при розщепленні запланованих сколів інколи ненавмисно захоплювався край жовна з природною кіркою. Це у якійсь мірі атиповий продукт, але він був відщеплений з наперед пласко підправленої (спеціально оформленої) робочої поверхні і підготовленої ударної площадки, тому з повним правом належить до категорії левалузьких заготовок.

У Пронятині майже половина сколів левалуа має тонкофасетовані ударні площадки (49,1 %), з яких площадки у вигляді “chapeau” нараховують біля 13 %. Широкий фасетаж складає майже 83 %, пласкі площини становлять 15,7 %. У Молодовому V (шар 12) широкий фасетаж становить 74 %, вузький – 48,7, пласкі площадки складають майже 25 %. Натомість у левалузькій колекції 11-го шару спостерігається досить високий широкий фасетаж – 88 %, мало пласких площадок – 10 %. Тонкий чи вузький фасетаж так само має середній показник – 47,5 %.

Отже, індустрія левалуа як Пронятинна, так і молодовських пам’яток виглядає широко- і тонкофасетованою (кожен другий скол має дрібнофасетовану площадку). Все це свідчить про спеціальну попередню підготовку нуклеуса перед зняттям сколів левалуа.

За розмірами у Пронятині переважають заготовки, довжина яких коливається в межах від 4 до 7 см – 61,8 %. Водночас, сколи довжиною більше 7 см становлять також значний відсоток – 21,9 % (кожен 5-й скол). 13 % виробів належать до категорії дрібних (довжина в межах від 2 до 4 см). У більшості випадків це сколи кінцевої стадії утилізації нуклеусів. Середні параметри усіх заготовок Пронятинна становлять: 7,0 x 4,5 x 1,2 см.

Характерно, що за винятком бракованих відщепів усі інші вироби мають стандартизовану товщину – від 1,0 до 1,2 см. Очевидно, це явище не випадкове. Воно відображає одну із специфічних властивостей традиційної техніки розщеплення, в даному випадку – левалуа Західного Поділля.

Розглядаючи пропорції досліджуваних виробів Пронятинна, впадає у вічі чітка стандартизація більшої частини колекції, що проявляється у переважанні заготовок відщепного типу зі співвідношенням довжини до ширини як 3 : 2 – 67 % (видовжені і слабовидовжені відщепи). Найбільшу кількість складають видовжені відщепи (інакше - пластинчасті відщепи) – 38,3 % (більше, ніж кожен третій скол). Ще третина належить до заготовок власне відщепних пропорцій (4 : 3). Закономірним для пронятинської індустрії є також і те, що всі пластини левалуа є слабовидовженими пластинами (2,5-2,0 : 1).

За формою основу левалузької колекції Пронятинна становлять овальні і чотирикутні сколи (59 %). Інколи їх важко розрізнити між собою, оскільки багато підчотирикутних виробів мають заокруглені кути. Трикутні заготовки представлені незначною серією – 17,4 % (кожен 6-й скол). Дещо менше округлих (8 %) і сегментоподібних (4,5 %).

У загальних рисах, формально, вироби тяжіють до геометричної фігури у вигляді видовженої трапеції із заокругленими кутами. Максимальна ширина у більшості предметів знаходиться на рівні нижньої третини, максимальна товщина – на рівні п’ятки (ударної площадки) заготовки. Найбільше округлих і овальних заготовок знаходяться у групі радіальних, найбільше трикутних – у групі конвергентних, чотирикутних – у групі паралельних, що визначається власне специфікою попереднього оформлення левалузького нуклеуса.

Отже, аналізуючи форму заготовок левалуа, можна стверджувати її походження і залежність від тих чи інших прийомів техніки виробництва, що дає можливість робити узагальнюючі висновки. Наприклад, округла і овальна форма більшості виробів левалуа із III-го шару Королевого I [Кулаковская, 1989] свідчить про переважання радіальної техніки левалуа, видовжено-трикутна і чотирикутна форма мустьєро-левалузьких комплексів Кавказу [Любин, 1977] – про домінування паралельного і конвергентного способів продукування заготовок і т. д.

Індустрія Пронятини знаходить окремі аналоги у матеріалах інших мустьєрських пам'яток, що мають левалузьку техніку первинного розщеплення. Серед них заслуговують на увагу стоянки з геологічним датуванням культурних шарів. У Прикарпатті (окрім подільських) до таких належать стоянка Кетроси на Дністрі.

Основний культурний шар розкопу I пам'ятки Кетроси приурочений до коричнево-бурих суглинків (амерсфорт – брьоруп) [Иванова, Болиховская, Ренгартен, 1981, с. 157; Иванова, 1981, с. 230]. У розкопі виявлено майже 4 тис. крем'яних виробів. Нуклеуси нараховують 2 %, знаряддя праці – 3 %. Домінує радіальна система знять заготовок. Трапляються левалузькі нуклеуси. Індекс левалуа – 21, підправки ударних площадок широкий – 43, вузький – 31, пластин – 12. “У цілому типових левалузьких сколів біля 10 %, що вказує на досить широке застосування цієї техніки і дає підстави для віднесення цієї пам'ятки до числа левалузьких” [Анисюткин, 1981, с. 24]. У крем'яному комплексі спостерігається багато пластин з паралельним ограненням спинок (25 %), серед яких помітне місце займають левалузькі. Трапляються поодинокі пластинки верхньопалеолітичного вигляду

У категорії знарядь Кетросів (117 екз.) найповніше представлені скребла мустьєрського типу і різноманітні зубчасті вироби. 82 предмети – левалузькі заготовки, з яких 4 вістря і 78 відщепів і пластин, але загальний відсоток левалуа типологічного – 41 % [Анисюткин, 2001, с. 87]. Таким чином, індустрія у техніці первинного розщеплення має розвинуті риси левалуа, але типових черепахоподібних відщепів, як у III-му шарі Королевого I, немає. Більшість з них мають комбіноване радіально-паралельне, або ж, як в індустрії Біаш – “субрадіальне огранення”, [Dibble, 1995, p. 105, fig. 7.9]. Немає і серійних пластинчастих сколів левалуа, як у мустьє Молодового. Крем'яний матеріал Кетросів має вигляд відщепно-пластинчастого середнього рівня розвитку левалуа.

Великою групою левалузьких комплексів представлений так званий північномолдовський варіант типового мустьє – Бутешти, Тринка I, II, Стінка, Дарабани, Кишлянський Яр (північний комплекс), комплекс 2 Кетросів [Анисюткин, 1991, с. 30; Анисюткин, 1997]. Як зазначає автор досліджень гроту Бутешти, “*весь зібраний матеріал цього місцезнаходження має характер левалузької техніки і знаходить найближчі аналогії серед матеріалів відповідних шарів Молодового I і Молодового V, Ла Извор*” [Кетрару, 1965, с. 77]. На нашу думку, левалузькі нуклеуси і сколи Бутешт мають більшу подібність до інвентарю Пронятини – Тернополя I і в меншій мірі до мустьє Молодового. Тут виявлена серія розвинутих скребел [Кетрару, 1970, с. 115], більшою частиною на левалузьких заготовках видовженого характеру. Переважає підпаралельна ретуш, але зустрічаються вироби із широкою формотворчою обробкою, яка заходить далеко на спинку заготовки. Вістря левалуа нетипові. Характерними є знаряддя, у яких один чи обидва кінці мають підтеску з черевця (М. Анисюткін відносить її до типу “костьонки” [Анисюткин, 1999, с. 138]). Подібні вироби з підтескою трапляються і у комплексі Тернополя I, Пронятини, шару II Буглова V та ін. Серед матеріалів Бутешт є листоподібний наконечник, що, судячи з рисунку і опису [Кетрару, 1969, с. 76], може належати до знарядь типу біфасів (?).

Отже, грот Бутешти відноситься до розвинутого левалузького мустьє із незначною кількістю виробів частково двобічних форм, підтескою вентрально-площадкового типу і ретушню “напів-Кіна”. Варто зазначити, що у пізнішій своїй роботі М. Кетрару ділить загальну колекцію Бутешт на ранньопалеолітичний [Кетрару, 1973, с. 32-34] і середньопалеолітичний [Кетрару, 1973, с. 43-46] комплекси, хоч за морфологічними ознаками матеріалу значних відмін не простежується.

Таким чином, підсумовуючи аналіз численних пам'яток середнього палеоліту Прут-Дністровського міжріччя, можна стверджувати широке розповсюдження левалузької технології, яка проглядається уже в пізньоашельсько-ранньомустьєрських матеріалах. Далі на захід левалузькі знахідки відомі у Звезинці (Краків), Петрашине в Сілезії, що, на думку В. Хмелевського, знаходять паралелі серед матеріалів 11-го шару Молодового V [Chmielewski, 1964]. Дещо інший вигляд мають левалузькі комплекси Кенітей у Румунії [Mogoşanu, 1978, s. 317], Бачо-Кіро [Garrod, s. 46-84; Popov, s. 85-126], Девна, Самуїліца II у Болгарії [Джамбазов, 1971; Kozłowski, Kozłowski, 1977, s. 93-94]. Інвентар останніх колекцій характерний для розвинутого левалуа, у якому часто зустрічаються вістря. Осередок левалузьких відщепно-пластинчастих комплексів відомий і центральній частині Апеннінського півострова [Grimaldi, Lemorini, 1995, p. 143-157].

На пам'ятці Кьонігсауе у Німеччині всебічно досліджено три мустьєрські горизонти (А, В, С). Якщо верхній (А) і нижній (С) шари з левалузькою технікою розщеплення демонструють виразну двобічну індустрію центральноєвропейського мікоку, то середній горизонт (В) характеризується розвинутою левалузькою технологією і майже повною відсутністю двобічних форм серед знарядь праці [Mania, Toepfer, 1973, s. 107-115; Mania, 2002, s. 16-75]. Зустрічаються лише елементи частково-двобічної обробки.

Ранньовюрмський період

Пластинчасто-відщепне левалуа

До цього технічного варіанту належать знамениті молодовські комплекси мустьєрських поселень на Дністрі. Відміна його від попереднього рівня розвитку левалуа полягає у домінуванні заготовок видовженіших пропорцій. Для індустрій типу Молодове характерною ознакою є помірно видовжена пластина з паралельним і паралельно-радіальним (комбінованим) способом огранення. В дещо меншій кількості, але також досить широко представлені радіальні, паралельні і конвергентні відщепи.

Невеликою серією репрезентовані вторинні трикутні вістря левалуа з площадками у вигляді “птаха з розпростертими крилами”. Водночас значне число складають ретушовані видовжені гостроконечники на паралельних пластинчастих і радіальних відщепних заготовках [Черныш, 1987, с. 18]. Від пронятинських вони відрізняються розвинутішим виглядом: видовженішими пропорціями, гострокутною трикутною формою з добре підретушованим (загостреним) проколюючим кінцем. В колекції досить багато трикутних асиметричних вістер на вторинних левалузьких сколах, підправлених майже по всьому периметру вирівнюючою однорядною ретушшю.

Звертає на себе увагу факт переважної більшості паралельних одно- і двоплощадкових нуклеусів, конвергентних ядрищ для пластинчастих і стрілчастих заготовок.

Розглядаючи стан підправки ударних площадок левалузьких сколів, необхідно вказати на доволі високий рівень тонкого фасетування (48,7 % - майже кожен другий скол). Плaskі (один негатив) ударні площадки нараховують відсоток 24,3 % (майже кожен четвертий скол), що для левалузької індустрії є важливою ознакою технологічних особливостей розщеплення (у Пронятині зафіксовано лише 15,7 % плaskих площадок сколів левалуа). Продукування правильних тонких сколів видовжених пропорцій з плaskих площадок паралельних нуклеусів є свідченням високого технічного рівня, у якому значна увага приділяється також “перебору” карнизу ударної площадки нуклеуса.

За пропорціями левалузьких заготовок розглядуваної колекції найбільшу кількість складають злегка видовжені сколи відщепного типу (56,3 %). Проте пластини становлять доволі високий відсоток — 25,6 % (у Пронятині – 8,3 %, що у три рази менше). Серед пластин переважають середньовидовжені сколи, однак сильновидовжені ($L > 3l$) складають 15 %, в той час як у Пронятині останні практично відсутні.

Отже, головною заготовкою для знарядь індустрії типу Молодове є помірно видовжена пластина з паралельним принципом огранення. В дещо меншій кількості, але також досить широко представлені радіальні, паралельні і конвергентні відщепи.

Наведені спостереження можуть свідчити про те, що молодовське левалуа уже вступило на шлях пластинчастого левалуа (хоч і не досягло рівня пластин левалуа Криму, Кавказу чи Близького Сходу). Водночас, це зовсім не означає, що комплекси хронологічно належать до кінця мустьєрської доби. Технологічні ознаки пластинчастості чи відщепності левалузьких індустрій треба розцінювати як традиційно-культурні прояви. Вони не мають нічого спільного із загальноісторичною прогресивною еволюцією технології в палеоліті.

Якщо звернемося до літературних джерел про мустьєрські комплекси Молодого I і Молодого V [Черниш, 1961; 1965; 1973; 1982; 1987; Yamada, Sytnik, 1997], то знайдемо яскраве підтвердження раніше висловленим тезам. Так, серед нуклеусів IV-го шару Молодого I більше половини ядрищ становлять паралельні (одноплощадкові, двохплощадкові, підпризматичні, пірамідальні за О. Чернышом) [Черныш, 1982, с. 35], загалом плоскі форми кінцевої стадії утилізації. У групі двохплощадкових нуклеусів (270 екз.) переважають ядрища призматичного вигляду [Черныш, 1982, с. 40].

Пластини 4-го горизонту Молодого I мають як архаїчні, так і прогресивні пізньопалеолітичні риси. *“На пластинах пізньопалеолітичного вигляду підправка ударних площадок відсутня, ударні горбки невеликі, пластини тонкі, у перерізі мають правильні риси з паралельним обмеженням спинок... Вони широко використовувались мустьєрською людиною для виготовлення знарядь праці шляхом нанесення ретуші”* [Черныш, 1982, с. 42]. Матеріали розкопок 1976-1979 рр., проаналізовані О. Чернышом, демонструють такі технічні індекси: фасетування широкий – 43, вузький – 21, пластин – 27 [Черныш, 1982, с. 42]. За підрахунками Ю. Колосова, для 4-го шару Молодого I технічний індекс левалуа складає 55 %, типологічний – 72 % [Колосов, 1972, с. 132]. На наш погляд, технічний індекс тут занадто підвищений (навіть у широкому розумінні левалуа), оскільки важко уявити, щоб на стоянці, де безперервно проходило розщеплення, кожен другий скол був левалузьким.

В типологічному наборі молодовських комплексів різко виділяються ножеподібні знаряддя (657 із 975 усіх виробів з повторною обробкою IV-го шару Молодого I) [Черныш, 1982, 320], як правило, на левалузьких заготовках з мінімальною ретушною підправкою. Поряд з ними виділені такі знаряддя, як пластини з боковим виступом, пластини зі стесаним кінцем, пластини зі скошеним ретушною краєм, знаряддя типу "рабо" та інші вироби, що відсутні у матеріалах Пронятина. Пізньопалеолітичний компонент молодовських мустьєрських горизонтів досить яскраво виражений.

Колекція артефактів з 12-го шару Молодого V (2281 екз.) складається з 112 нуклеусів, 1113 відщепів, 444 пластин, 60 знарядь і 552 екз. відходів виробництва [Черныш, 1987, с. 15]. С. Смирнов для 12-го шару визначає такі індекси: левалуа – 36,9; пластин – 13,9; фасетування вузький – 32,9; широкий – 49,4 [Смирнов, 1973, с. 60]. Щодо пластин, то автор розкопок пише: *“Пластини 12-го шару складають 19 % від загальної кількості крем'яних виробів. Частина пластин має підправку країв ударних площадок (111 екз. із 446), деякі пластини, які сколювалися з одноплощадкових нуклеусів у їх поздовжньому варіанті, мають пізньопалеолітичний вигляд”* [Черныш, 1987, с. 15]. Згідно підрахунків С. Смирнова, для 11-го шару Молодого V індекс левалуа становить 37,4; індекс пластин – 17,1; фасетування вузький – 42,7; широкий – 58,8 [Смирнов, 1973, с. 60]. За нашими спостереженнями, головні відміни між мустьєрськими горизонтами 11 і 12 Молодого V, з одного боку, і Пронятином, з другого боку, найяскравіше помітні у співставленні пластинчастих левалузьких заготовок.

Таким чином, у техніці первинного розщеплення молодовська індустрія випереджує пронятинську за всіма “показниками прогресивності” (призматичні нуклеуси, пластини пізньопалеолітичного вигляду, використання пластин для знарядь, загальна граційність сколів та ін.).

У типології знарядь молодовські комплекси демонструють класичні мустьєрські гостроконечники, видовжені трикутні левалузькі вістря, типові скребла (мало) і широкий асортимент різноманітних ножів. Пронятин відрізняється нерозвинутими приземистими, майже неретушованими вістряма, відсутністю мустьєрських гостроконечників і типових скребел з розповсюдженою ретушню.

Враховуючи геологічні висновки (стратиграфічні умови залягання культурних шарів), за якими Пронятин датується приблизно першою половиною вюрму I – інтерстадіалом амерсфорт (надгорохівська соліфлюкція), а молодовські комплекси – приблизно інтерстадіалом брьоруп [Иванова, 1982, с. 223], можна зробити висновок про те, що індустрія Пронятини хронологічно передувала Молодовому. Очевидно, ці індустрії генетично пов'язані і мають спільні корені, що простежуються у місцевих середньопалеолітичних традиціях.

Ранньо-середньовюрмський період

Стрілчасте левалуа

До цього підрозділу можна віднести, на наш погляд, виразний комплекс 2-В Королево I [Демиденко, Усик, 1994] і, можливо, підйомну колекцію Бережан V, нижні шари Куличівки у Кременці. У якійсь мірі ці індустрії можна розглядати як перехідні до призматичного розщеплення верхньопалеолітичного часу. Вони вміщують риси як пластинчасто-стрілчастого левалуа (паралельні, майже призматичні полюсні нуклеуси, видовжені трикутні вістря, паралельне огранення пластин і відщепів), частково радіального левалуа, так і призматичної індустрії верхнього палеоліту. Загальна кількість левалузьких виробів зменшується, падає рівень тонкого фасетування ударних площадок, поступово зникає серійність у формі і пропорціях відщепів та пластин левалуа. Стійкими залишаються тільки конвергентні та вторинні левалузькі трикутні вістря. Підвищується індекс пластинчастих заготовок, серед яких трапляються досить видовжені форми. Масивність і видовженість у цілому сягає рівня пізньопалеолітичних комплексів.

Треба відзначити, що проблема переходу пізніх середньопалеолітичних індустрій до ранніх верхньопалеолітичних є дуже складною і багатоаспектною. На різних територіях Старого Світу ці процеси протікали по-різному, захоплюючи велике число індустрій і культур. Особливо велику варіабельність “шляхів переходу” спостерігаємо на теренах Середньої і Центральної Європи [Usik, 1989; Cohen, Stepanchuk, 1999; Demidenko, Usik, 1993; Synitsin, 1996; 2000].

Кілька комплексів на Поділлі також можна розглядати як перехідні левалузькі індустрії до призматичних верхньопалеолітичного часу (Буглів V, шар II; Ігровиця I, шар II, можливо Бережани V). Вони вміщують риси як пластинчастого левалуа (паралельні, майже призматичні нуклеуси, трикутні вістря, паралельне огранення пластин і відщепів), частково радіального левалуа, так і призматичної індустрії верхнього палеоліту. Тонке фасетування ударних площадок зменшується, переважають пласкі скісні площини і мікроплощини. На багатьох сколах з'являються сліди застосування м'якого відбійника і значний відсоток “перебору карнизу” площини розщеплення.

Поряд із переходом до пластинчастої технології продукування заготовок проходить поступова заміна основних типів знарядь. Зростає відсоток пізньопалеолітичних типів: скребачок, різців, вістер, проколок. Проте кількісно ці знаряддя значно поступаються мустьєрському інструментарію – скреблам-ножам і гостроконечникам.

Спостерігається деяке випередження розвитку пізньопалеолітичних типів знарядь над розвитком техніки первинного розщеплення. Ця закономірність простежується і у ранніх верхньопалеолітичних індустріях – Королево I і II [Демиденко, Усик, с. 7, 8; Gladilin, 1970, с. 8; Gladilin, Demidenko, 1989]; Великому Глибочку, шар II [Ситник, Левчук, 1993, с. 48; 1998, с. 403-423], частково у Куличівці [Савич, 1969; 1976]. У каменеобробному виробництві цих пам'яток ще досить виразно зберігаються пережитки мустьєрської (у Великому Глибочку і Куличівці – левалузької) техніки розщеплення із значним вмістом середньопалеолітичних форм знарядь.

Дещо своєрідною виглядає індустрія шару 2-В Королево I, у якій четверта частина нуклеусів належить до левалузьких конвергентних (для вістер) і менше 10 % – до ядрищ паралельного способу розщеплення. Поряд з цим спостерігається до 30 % пластин і значне число вістер левалуа повторного зняття [Демиденко, Усик, 1994, с. 38]. Після проведення серії ремонтних робіт автори приходять до висновку, що більшість пластинчастих сколів у цій

індустрії є безсумнівними відходами виробництва для зняття трикутних вістер левалуа [Demidenko, Usik, 1993, p. 44-47]. Ю. Деміденко та В. Усік досить переконливо аргументували індустрію як середньопалеолітичне конвергентне однонаправлене (для вістер) левалуа на відщеплах [Деміденко, Усік, 1990], у якому для зняття запланованого трикутного вістря левалуа використовувався прийом розщеплення природних і штучних граней з латеральних боків нуклеусів. Подібний прийом спостерігаємо і в технології нижніх шарів Куличівки.

У гіпотетичному варіанті можна виділити стрілчасте левалуа (?) ранньої пори верхнього палеоліту (середньовюрмські індустрії). Найвиразніше традиції цього варіанту помітні у техніці первинного розщеплення нижніх пізньопалеолітичних шарів Куличівки у Кременці [Савич, 1975]. Як вірно підмітили Ю. Деміденко та В. Усік, левалузька техніка початку пізньопалеолітичного періоду характеризується стрілчастими формами за рахунок спеціальних прийомів біпоздовжнього (зустрічного) огранення. Цю техніку загалом можна розглядати як “відгомін” (затухання) типового левалуа. Підтвердження цьому знаходимо у типології – переважна більшість знарядь (скребачки та різці) виготовлена на пластинчастих заготовках призматичного вигляду. Панівною технікою продукування переважної більшості заготовок, поряд із “стрілчастим левалуа” уже було розвинуте призматичне розщеплення. Традиції левалуа у цьому випадку представлені лише у серії класичних трикутних видовжених вістер, які виготовлені ускладненою паралельною технікою (цікаво, що не конвергентною). Ця технологія має свої особливості, які відрізняють її від типового левалуа і об’єднують із пам’ятками типу Богуніце і Странска Скала [Oliva, 1984; Svoboda, 1987; 1988].

ЛІТЕРАТУРА

Аникович М.В.

- 1978 Совещание по вопросам классификации и номенклатуры зубчато-выемчатых орудий нижнего палеолита (Ленинград, 1974) // СА. – № 3. – С. 103-107.

Анисюткин Н.К.

- 1978 Мустьерская стоянка Кетросы в Среднем Приднестровье // БКИЧП. – № 48. – С. 137-148.
1981 Археологическое изучение мустьерской стоянки Кетросы // Кетросы. Мустьерская стоянка на Среднем Днестре. – Москва: Наука. – С. 7-53.
1997 Новые данные о среднем палеолите Приднестровья // Археология и этнология Восточной Европы. – Одесса. – С. 28-41.
1999 Итоги изучения среднего палеолита Приднестровья и Северной Молдовы // Stratum. ВАШ археологический журнал. – Санкт-Петербург – Кишинев – Одесса. – № 1. – С. 132-149.
2001 Мустьерская эпоха на юго-западе Русской равнины. – Санкт-Петербург: Европейский Дом. – 310 с.

Анисюткин Н.К., Кетрару Н.А.

- 1999 Выхватинский грот (история исследования, стратиграфия, фауна, каменные индустрии) // Археологический альманах. – Донецк. – № 8. – С. 141-153.

Анисюткин Н.К., Филиппов А.К.

- 1986 К характеристике раннепалеолитических комплексов // Палеолит и неолит. – Ленинград: Наука. – С. 58-64.

Борисковский П.И.

- 1984 Введение. Краткая история изучения палеолита. Обзор источников // Палеолит СССР. Археология СССР. – Москва. – С. 9-16.

Гиря Е.Ю., Брэдли Б.А.

- 1996 Словарь кроу каньон: концепция технологического анализа каменных индустрий // Археологический альманах. – Донецк. – № 5. – С. 13-22.

Гладилин В.М.

- 1971 Ранній палеоліт // Археологія Української РСР. – Київ. – Т. 1. – С. 9-37.

Гладилин В.Н.

- 1976 Проблемы раннего палеолита Восточной Европы. – Киев: Наукова думка. – 229 с.

- 1966 Различные типы каменной индустрии в мустье Русской равнины и Крыма и их место в раннем палеолите СССР // VII Международный конгресс доисториков и протоисториков: доклады и сообщения археологов СССР. – Москва: Наука. – С. 14-17.
- 1985 Ранний палеолит // Археология Украинской ССР. – Киев: Наукова думка. – Т. 1. – С. 12-53.
- Гладилин В.Н., Ситливый В.И.*
- 1990 Ашель Центральной Европы. – Киев: Наукова думка. – 268 с.
- Григорьев Г.П.*
- 1988 Эпохи палеолита как показатель развития // Закономерности развития палеолитических культур на территории Франции и Восточной Европы. Тезисы докладов к советско-французскому симпозиуму. – Ленинград: Наука. – С. 13-15.
- Демиденко Ю.Э., Усик В.И.*
- 1990 Техника леваллуа в позднем палеолите // Проблемы первобытной археологии Северного Причерноморья. Тезисы докладов юбилейной конференции. – Херсон. – Ч. 1. – С. 4-6.
- 1994 О леваллуазской остройной технологии в среднем палеолите // Археологический альманах. – Донецк. – № 3. – С. 35-46.
- Джамбазов Н.*
- 1971 Начало на ксьния палеолит в България // Археология. – София. – Кн. 4. – С. 1-17.
- Дороничев В.Б.*
- 1991 Анализ технологии расщепления камня в раннем палеолите: проблема метода // Российская археология. – № 3. – С. 130-137.
- Иванова И.К.*
- 1981 Геология и геоморфология окрестностей стоянки Кетросы // Кетросы. Мустьерская стоянка на Среднем Днестре. – Москва: Наука. – С. 59-80.
- 1982 Геология и палеогеография мустьерского поселения Молодова I // Молодова I. Уникальное мустьерское поселение на Среднем Днестре. – Москва: Наука. – С. 188-236.
- Иванова И.К., Болиховская Н.С., Ренгартен В.Н.*
- 1981 Геологический возраст и природная обстановка мустьерской стоянки Кетросы // Кетросы. Мустьерская стоянка на Среднем Днестре. – Москва: Наука. – С. 152-162.
- Кетрару Н.А.*
- 1965 Исследование палеолитических гротов северо-запада Молдавии // Охрана природы Молдавии. – Кишинев. – Вып. 3. – С. 60-77.
- 1969 О палеолитической стоянке в пещере у с. Бутешты // Труды историко-краеведческого музея Молдавской ССР. – Кишинев. – Т. II. – С. 73-83.
- 1970 Палеолитическая стоянка в гроте Бутешты // Охрана природы Молдавии. – Кишинев. – Вып. 8. – С. 113-136.
- 1973 Памятники эпох палеолита и мезолита. Археологическая карта Молдавской ССР. – Кишинев. – Вып. 1. – 176 с.
- Колосов Ю.Г.*
- 1972 Шайтан-Коба – мустьерська стоянка Криму. – Київ. – 160 с.
- 1983 Мустьерские стоянки района Белогорска. – Киев: Наукова думка. – 208 с.
- Колосов Ю.Г., Степанчук В.Н., Чабай В.П.*
- 1993 Ранний палеолит Крыма. – Киев: Наукова думка. – 222 с.
- Кулаковська Л.В.*
- 2003а. Середньопалеолітичні варіації на заході України // Варіабельність середнього палеоліту України. – К. – С. 10-31.
- Кулаковская Л.В.*
- 1989 Мустьерские культуры Карпатского бассейна. – Киев: Наукова думка. – 125 с.
- 2003б. Новые аспекты в исследовании Королево // Археологический альманах. – Донецк. – № 13. – С. 158-169.
- 2004 Королево. Слой III. Леваллуа // Археология и палеоэкология Евразии. – Новосибирск. – С. 138-148.

Кухарчук Ю.В.

- 1993 Ашельський комплекс Житомирської стоянки // Раннепалеолитические комплексы Евразии. – Новосибирск. – С. 130-145.

Кухарчук Ю.В., Месяц В.А.

- 1991 Ранний палеолит Украинского Полесья. Житомирская стоянка (мустье). Препринт 91.6. – Киев. – 66 с.

Любин В.П.

- 1977 Мустьерские культуры Кавказа. – Ленинград: Наука. – 223 с.
1978 К методике изучения фрагментированных сколов и орудий в палеолите // Проблемы советской археологии. – Москва. – С. 23-32.
1984 Ранний палеолит Кавказа // Палеолит СССР. – Москва, Наука. – С. 45-93

Мадейская Т.

- 1996 Природная среда во время развития палеолитических культур на территории Польши // Археологический альманах. – Донецк. – № 5 – С. 33-40

Нехорошев П. Е.

- 1999 Технологический метод изучения первичного расщепления камня среднего палеолита. – Санкт-Петербург: Европейский дом. – 171 с.

Праслов Н.Д.

- 1984 Ранний палеолит Русской равнины и Крыма // Палеолит СССР. – Москва. – С. 94-134.

Савич В.П.

- 1969 До питання про співвідношення пам'яток пізнього палеоліту південно-західної Волині і Придністров'я // Матеріали Другої подільської історико-краєзнавчої конференції. – Львів. – С. 110-111.
1975 Пізньопалеолітичне населення Південно-Західної Волині. – Київ: Наукова думка. – 136 с.
1976 Позднепалеолитическое поселение на горе Кульчывка в г. Кременце // БКИЧП. – № 44. – С. 41-51.

Ситник О.С.

- 1985 Мустьерська стоянка Пронятин поблизу Тернополя // Археологія. – Київ. – № 50. – С. 36-44.
1992 Середньопалеолітичні пам'ятки Борщівщини // Літопис Борщівщини. – Борщів. – С. 11-15.
1996 Шлях розвитку леваллузьких індустрій в Україні // Археологический альманах. – Донецк. – № 5. – С. 75-84.
2000 Середній палеоліт Поділля. – Львів. – 372 с.

Ситник О., Левчук М.

- 1993 Пізньопалеолітичний шар Великого Глибочка I // Studia archaeologica. – Львів. – № 1. – С. 45-50.
1998 Виробничий комплекс пізньопалеолітичного шару стоянки Ігровиця I // Записки НТШ. Праці Археологічної комісії. – Львів. – Т. ССХХХV. – С. 403-423.

Сытник А.С.

- 1994 Мустьерская стоянка Пронятин и ее место в палеолите Восточной Европы // Археологический альманах. – Донецк. – С. 101-121.

Смирнов С.В.

- 1973 Палеоліт Дніпровського Надпоріжжя. – Київ: Наукова думка. – 172 с.

Степанчук В.Н.

- 1994 О методах расщепления камня на мустьерской стоянке им. Г.А. Бонч-Осмоловского (Юго-Западный Крым) // Археологический альманах. – Донецк. – № 3. – С. 47-58.
1998 До питання про просторову класифікацію мустьерських індустрій // Записки НТШ. Праці Археологічної комісії. – Львів. – Т. ССХХХV. – С. 62-69.

Степанчук В.М., Чабай В.П.

- 1986 Про критерії виділення мікроіндустрій в мустье // Археологія. – Вип. 56. – С. 1-13.

Усик В.И.

- 1992 О реконструкции приемов расщепления камня в палеолите // КСИА. – № 206. – С. 100-104.

Формозов А.А.

- 1959 Этнокультурные области на территории Европейской части СССР. – Москва. – 125 с.

Чабай В.П.

- 1994 Один из путей становления позднепалеолитического порядка операций первичного расщепления // Археологический альманах. – Донецк. – № 3. – С.135-150
2004 Средний палеолит Крыма. – Симферополь. – 324 с.

Черныш О.П.

- 1961 Палеолітична стоянка Молодове V. – Київ. – 176 с.

Черныш А.П.

- 1965 Ранний и средний палеолит Приднестровья // ТКИЧП. – Москва: Наука. – Т. 25. – 137 с.
1973 Палеолит и мезолит Приднестровья. – Москва: Наука. – 127 с.
1982 Многослойная палеолитическая стоянка Молодова I // Молодова I. Уникальное мустьерское поселение на Среднем Днестре. – Москва: Наука. – С. 6-102.
1987 Эталонная многослойная стоянка Молодова V. Археология // Многослойная палеолитическая стоянка Молодова V. Люди каменного века и окружающая среда. – Москва: Наука. – С. 7-93.
1989 О результатах сопоставления нижних слоев многослойных стоянок Среднего Поднестровья // Первобытная археология. – Киев: Наукова думка. – С. 35-42.

Щелинский В.Е.

- 1983 К изучению техники, технологии изготовления и функций орудий мустьерской эпохи // Технология производства в эпоху палеолита. – С. 72-133.

Bar-Yosef O., Meignen L.

- 1992 Insights into Levantine Middle Paleolithic Cultural Variability // The Middle Paleolithic: Adaptation, Behavior and Variability. – The University Museum, Philadelphia. – P. 163-182.

Boëda E.

- 1988 Analyse technologique du débitage du niveau 2a // Le gisement paléolithique moen de Biache – Saint – Vaast (Pas de Calais). – P. 180-214.
1990 De la surface au volume: analyse des conceptions des débitages Levallois et laminaire // Paléolithique moyen récent et paléolithique supérieur ancien en Europe. – MMPF. – P. 63-68.
1995 Caractéristiques techniques des chaînes opératoires lithiques des niveaux micoquiens de Kulna (Tchécoslovaquie) // Paleo. – №1. – P. 57-72.

Boëda E., Geneste J.-M., Meignen L.

- 1990 Identification de chaînes opératoires lithiques du Paléolithique ancien et moyen // Paleo. – № 2. – P. 43-80.

Chabay V., Sitlivy V.

- 1993 The periodization of Core Reduction Strategies of the Ancient, Lower and Middle Palaeolithic // Préhistoire Européenne. – Liège. – V. 5. – P. 9-88.

Chmielewski W.

- 1964 Middle palaeolithic traditions in upper palaeolithic cultures of Central and Eastern Europe // Archaeologia Polona. – Warszawa. – 8.

Chmielewski W., Conecka-Betlej K., Madejska T.

- 1977 Paleolithic site Zwierzyniec I in the light of investigations in 1972-1974 // Biul. Inst. Geol. – Warszawa. – 305.

Cohen V., Stepanchuk V.

- 1999 Late Middle and Early Upper Paleolithic Evidence from the East European Plain and Caucasus. A New Look at Variability, interactions, and Transitions // Journal of World Prehistory – Vol.13. – No. 3. – P. 265-319.

Cyrek K.

- 2002 Rekonstrukcja zasiedlenia Jaskini Bisnik // Jaskinia Bisnik. Rekonstrukcja zasiedlenia Jaskini na tle zmian środowiska przyrodniczego (Red. Krzysztof Cyrek). – Torun. – S. 9-142.

Demidenko Yu.E. and Usik V.I.

- 1993 On the lame a grete technique in the Palaeolithic // Préhistoire Européenne. – Vol. 4. – P. 33-48.

Dibble H. L.

- 1995 Biache-Saint-Vaast, Level IIa: A Comparison of Approaches // The Definition and Interpretation of Levallois Technology. – Monographs in World Archaeology. – Madison Wisconsin. – № 23. – P. 93-117.

Garrod D.

- 1939 Excavations in the Cave of Bacho Kiro. North – Easth Bulgaria // American Schol of Prehistoric Research. Bulletin. – 15. – P. 46-84.

Gladilin V.

- 1970 Le variantes techniques et les types d'industrie dans le moustérien de la Plaine Russe et de la Crimée // Actes du VIIe Congrès International des Sciences Préhistoriques et Protohistoriques. – Prague. – P. 268-273.

Gladilin V.N., Demidenko Ju.E.

- 1989 Upper palaeolithic stone tool complexes from Korolevo // Anthropologie. – Brno. – XXVII/2-3. – P. 143-178.

Grimaldi S. and Lemorini C.

- 1995 Technology and Microwea: Predetermined Flakes from the Mousterian Site of Grotta Brueil (Monte Circeo Italy) // The Definition and Interpretation of Levallois Technology.– Monographs in World Archaeology. – Madison Wisconsin. – № 23. – P. 143-157.

Kozłowski J.K., Kozłowski S.K.

- 1977 Epoka kamienna na ziemiach polskich. – Warszawa. – 388 s.

Kozłowski J.K., Sachse-Kozłowska E.

- 1996 Paleolithic materials from Marianowka site in Volhynia (Ukraine) // Археологический альманах.- Донецк. – № 5. – С. 117-124.

Leroi-Gourchan A.

- 1998 Dictionnaire de le Préhistoire. – 1278 p.

Mania D.

- 2002 Der mittelpaläolithische Lagerplatz am Ascherslebener See bei Könisaue (Nordharzvorland) // Praehistoria Thuringica 8. – Artern. – S. 16-75.

Mania D., Toepfer V.

- 1973 Königsau. – Berlin. – 237 s.

Mogoşanu F.

- 1978 Paleoliticul din Banat. – Bucureşti: Ed. Acad. R.Ş.R. – 152 s.

Oliva M.

- 1984 Le Bohunicien, un nouveau groupe culturel en Moravie: quelques aspects psycho-technologiques du developpment des industries paleolithiques // L'Anthropologie. – 88. – S. 209-202.

Otte M., Boeda E., Haesaerts P.

- 1990 Rocourt: Industrie laminaire archaïque // Helinium. – XXIX/1. – P. 3-13.

Poltovicz M.

- 1996 Technologiczne aspekty wyrobów o cechach lewaluaskich ze stanowiska Kraków-Zwierzyniec I ("Punkt P" i Wykop przy bramie) // Przegląd Archeologiczny. – Vol. 44. – P. 5-39.

Popov R.

- 1939 The animal remains from the Cave of Bacho Kiro // American school of Prehistoric Research. – Bulletin. – № 15. – P. 85-126.

Siman K.

- 1995 La grotte Szeleta et le Szeletien // Paleo. – 1.– P. 37-43.

Stepanchuk V., Sytnyk O.

- 1999 The chaines operatoires of levallois site Pronyatyn, Western Ukraine // Préhistoire Européenne. – Vol. 13. – P. 33-66.

Svoboda J.

- 1988 Early Upper Paleolithic industries in Moravia: a rewiw of resent evidence // L'Homme de Neandertal. – La Mutation. – Liège. – P. 169-192.

Svoboda J.

1987 Stranska skala, Bohunicke typ v bronske kotlin // Studie AUCSAV IV/I. – Praha.

Synitsin A.A.

1996 Kostenki 14 (Markina Gora): Data, Problems, and Perspectives // Préhistoire Européenne. – № 9. – P. 273-313.

2000 Composants Archaiques de Assamblage Lithique de Kostenki XIV (Couch 2). – *E.R.A.U.L.* – № 95. – P. 295-307.

Usik V.I.

1989 Korolevo – transition from Lower to Upper Palaeolithic according to reconstruction data // Anthropologie (Brno). – XXVII / 2-3. – P. 179-212.

Yamada M. et Sytnik A.S.

1997 Nouvelle etude sur les modes de production lithique levalloisienne dans le site de Molodova V (Ukraine) // Préhistoire Européenne. – Liège. – Vol. 11. – P. 53-68.

Olexander SYTNYK

VARIABILITY OF LEVALLOISIAN INDUSTRIES OF MIDDLE PALEOLITHIC OF WESTERN UKRAINE

The analysis of schemes of division of Middle Paleolithic sites of Eastern Europe (V. Gladilin, N. Praslov, N. Anisjutkin etc) and technological schemes of knapping of Levalloisian type of industries is presented at the paper.

The author proposes to distinguish Levalloisian and not-Levalloisian industries and to divide it into four traditions: Levalloise without bi-faces, Levalloise with bi-faces not-Levalloise without bi-faces, not-Levalloise with bi-faces.

In the Western Ukraine only traditions of Levalloise without bi-faces and not-Levalloise with bi-faces (Micoque) exist. Levalloisian industries are divided into following groups: flaky Levalloise of Late Rissian stage, flaky Levalloise of Riss-Wurmian stage, bladely-flaky Levalloise of Riss-Wurmian stage, flaky-bladely Levalloise of Early Wurmian stage, bladely-flaky Levalloise of Early Wurmian stage, arrowy Levalloise of Early and Middle Wurmian stages.

These industries are distinguished in order to dominant type of Levalloisian blank, defined by proportions – flaky or bladely.